

Antrenament pentru autocontrolul furiei la delincvenții juvenili agresivi

Sița Popa

Penitenciarul Tichilești, Brăila

Abstract : *I have developed the controlling anger exercise in the penitentiary, having as objectives reducing the aggressive behaviour, increasing the self-control capacity as well as reducing the number of conflicts between the groups. 7 minor delinquents have participated, with a level of education from 2 to 5 grades, ages between 12 and 15, which during executing their confining punishment, have had multiple aggressive and conflict generating manifestations. The institutional disciplinary measures have had no effect whatsoever. The research methods used were : the observation, the interview, the anamnesis, the documentation-from the penitentiary's files. The strategies used were based on technics of controlling the anger and reducing the aggressive behaviour, adopting a rational-emotive and behavioural-cognitive approach. The program has developed over 8 analysed themes in 20 psycho-therapeutical group meetings with a frequency of 2 times a week. Every group meeting has been composed of relaxing and accomodation exercises, role play and own assignments. The applied tests were : The progressive matrices of Raven ; Woodworth-Mathews questionnaire ; The tree test ; The self appreciating questionnaire ; The level of anger inventory ; The level of anger journal. The results of this exercise have been the estimated ones. In conclusion, this kind of courses must be repeted among this kind of communities but can be broadened to mass education as well as an intervention method and as a prevention one as well.*

Keywords: aggression, anger, juvenile delinquency

Cuvinte-cheie: agresivitate, furie, delincvența juvenilă

O posibilă metodă de reducere a stărilor conflictuale

Studiul pe care l-am elaborat a pornit de la un program terapeutic de grup pentru reducerea agresivității, desfășurat în cadrul Penitenciarului în care îmi desfășor activitatea ca psiholog.

Aspectele organizaționale ale unui penitenciar sunt complexe. Aici sunt două categorii de persoane – personalul penitenciar și populația custodiată. Tudorel Butoi spunea :

„Din punct de vedere psihosocial, populația de deținuți dintr-o instituție penitenciară reprezintă un grup uman care înainte de toate are caracteristicile oricărui grup. Astfel, se pot identifica stataturi și roluri formale sau informale, apar lideri formali și informali care au un cuvânt greu de spus în existența și manifestările întregului grup. Grupul se supune unor norme care nu sunt neapărat identice cu cele dorite de conducerea penitenciarului, precum pot exista și «tradiții» transmise de la o generație la alta de deținuți. De

asemenea, apare și un limbaj specific folosit cu precădere în scopul comunicării dintre deținuți spre a-și camufla intențiile, acțiunile etc. Normele, „tradițiile”, ca și limbajul se transmit și se mențin în pofida faptului că indivizii constituienți ai grupului părăsesc instituția, fie prin transfer, fie prin eliberare.

În cadrul grupului de deținuți apar și fenomene socioafective (de atragere, respingere-izolare sau de ignorare-neutralitate) dintre indivizi. Față de alte grupuri umane, în grupul de deținuți aceste fenomene socioafective apar cu deosebită virulență; atât prietenii, cât și ostilitățile sunt „pe viață și pe moarte”, fapt care nu o dată afectează atât climatul organizațional, cât și starea de disciplină a deținuților” (Mitrofan, Zdrengea, Butoi, 1992, 311).

Lucrarea de față reflectă demersuri efectuate atât pentru îmbunătățirea climatului organizațional, cât și o metodă preventivă și/sau de intervenție pentru ameliorarea potențialului conflictogen al unor deținuți minori agresivi, fapt care poate crea premisele unui comportament dezirabil social. Comportamentul pozitiv va primi valorizare socială, ceea ce îl va determina pe subiect să-și întărească respectivele conduite.

Graham William Giles, profesor asociat – Universitatea București, se întreba în anul 2000 în cuvântul înainte la cartea *Curs pentru reducerea comportamentului agresiv* (Europa pentru Europa, 2000): „Care ar fi reacția populației în situația în care toți bolnavii internați într-un spital ar muri ori ar veni acasă într-o stare de sănătate mult mai gravă decât înainte de a intra în spital? Cum vor relata jurnaliștii povestea unui copil care intră în spital pentru un deget lovit și pleacă acasă cu o infecție incurabilă de HIV/SIDA? Ar mai finanța Ministerul Sănătății un asemenea spital în care costul celor mai multe intervenții ar fi de zece ori mai mare decât tratamentul ambulator recomandat de medicul de familie, ușor de găsit în orice farmacie, iar eficiența lor de zece ori mai scăzută?”.

Și apoi răspundea: „Este posibil ca o asemenea instituție, care necesită costuri atât de mari și produce suferințe inutile, să fie închisă la cererea populației sau din lipsă de pacienți.

Oare nu ar trebui să ne așteptăm ca cei care se confruntă cu sancțiunile sistemului juridic să beneficieze de «remedii» care să ducă la reducerea riscului de recidivă și la diminuarea cauzelor care duc la delincvență, astfel încât societatea să beneficieze de o mai bună protecție? Considerăm că acest răspuns la delincvență este mult mai eficient și cu o capacitate crescută de a îmbunătăți nivelul de trai al societății. Fără o intervenție individuală sau de grup adecvată, pedeapsa nu-i va schimba pe deținuți, eventual ei vor ajunge acasă cu o agresivitate crescută și cu un grad de risc mult mai crescut ca în trecut: problemele alcoolului, furia, violența și agresiunea sexuală sunt dăunătoare pentru familie, vecinii sau apropiații celor care sunt incapabili sau nu doresc să-și controleze comportamentul. Populația are dreptul să aștepte ca delincvenții cu astfel de probleme să fie «provocați» să sesizeze și să mediteze asupra comportamentelor lor indezirabile, pentru a-i determina ca pe viitor să-și regândească comportamentul și să facă alegeri responsabile în funcție de norme și valorile general acceptate.

S-a demonstrat că: schimbarea este posibilă pentru delincvenți, victime și sistemul responsabil pentru ei; riscul poate fi redus, dacă nu eliminat în totalitate; progresul în abilitățile sociale, comunicare interpersonală și responsabilă poate fi măsurat. Poliția, procurorii, judecătorii și directorii închisorilor trebuie să-și împartă și să-și asume responsabilitatea pentru protejarea publicului, dar ei pot face acest lucru cel mai bine când sunt consiliați de specialiști ce derulează programe științifice de reintegrare socială”.

Având ca bază metodologică acest curs, am inițiat un program terapeutic pentru reducerea agresivității în penitenciarul în care îmi desfășor activitatea ca psiholog.

Derularea programul psihoterapeutic *Antrenament pentru controlul furiei* ca o ultimă soluție nepunitivă a fost modalitate de intervenție în vederea reducerii comportamentelor agresive pe care le manifesta un grup de minori delincvenți aflați în custodia penitenciarului.

Eficiența acestui program a fost evidentă. Majoritatea participanților au apreciat

cunoștințele acumulate ca pe niște achiziții de viață. Faptul că au învățat să conștientizeze semnele fizice ale enervării lor și ale semenilor a constituit pentru ei aflarea unui „secret” despre care credeau că puțini știu. Odată înțeles acest lucru, s-a putut evolua în învățarea stadiilor stării de furie, exteriorizarea furiei în mod pozitiv, dezvoltarea asertivității, rezolvarea unor probleme interpersonale fără a-și pierde cumpătul.

Prin acest program *Autocontrolul, furia (mânia), delincvența juvenilă, agresivitatea* avem convingerea că astfel de cursuri pot fi aplicate cu succes în majoritatea contextelor organizaționale, atât la copii, cât și la adulți. Violența din școli ar putea fi ameliorată și atmosfera socioprofesională de la locul de muncă ar putea fi îmbunătățită.

Autocontrolul, furia (mânia), delincvența juvenilă, agresivitatea

Delimitări conceptuale

Constantin Gorgos definește autocontrolul ca fiind o operație complementară comenzii, prin care se supraveghează, pe baza retroaferenței și aferențelor suplimentare, propriile reacții și comportamente, determinând ponderea, accelerarea sau suspendarea lor, în conformitate cu cerințele programului și situațiilor (C. Gorgos, 1988, vol. I, 341).

În sens larg, autocontrolul reprezintă capacitatea de urmărire continuă a propriului comportament, în scopul amplificării, frânării, modelării acțiunilor, pentru a le face adaptate situației, considerând o latură a stăpânirii de sine. Această capacitate este diminuată la personalități dizarmonice impulsive, explozive, excitabile (Gorgos, 1988, vol. I, 341).

Metoda autocontrolului face parte din terapiile comportamentale în care subiectul, sub influența terapeutului, va deveni artizanul propriului comportament. Comportamentul pozitiv va primi valorizare socială, ceea ce îl va determina pe subiect să-și întărească respectivele conduite (Gorgos, 1988, vol. I, 341).

Autocontrolul exprimă posibilitatea sistemului uman de a-și controla și regla comportamentul, propriile acțiuni, posibilități, atitudini, opinii, deciziile, rolurile și statutele sociale, responsabilități legate de ele, în funcție de caracteristicile, importanța și cerințele interne de adaptare socială.

Autocontrolul se formează în funcție de experiența de viață sub influența educației și a condițiilor stimulatoare în care își desfășoară omul activitatea.

Furia (mânia) se definește ca fiind starea paroxistică, reprezentând gradul extrem de iritabilitate (reacție coleroasă „oarbă”), desfășurată în contextul unei îngustări a câmpului conștiinței sau al unei stări de exaltare afectivă, cu pierderea autocontrolului și manifestări clasice hetero- și/sau auto-agresive, acompaniată de manifestări verbale și neurovegetative (Gorgos, 1988, 238). Debutul este brusc, paroxistic, declanșat, de obicei, de stimuli fără o semnificație deosebită; durata crizei este scurtă, dar există tendința de repetare. Pe fondul general de agitație psihomotorie, agresivitatea își găsește suport într-o creștere substanțială a forței fizice a subiectului, care devine greu de stăpânit, putând comite acte cu consecințe medico-legale. Uneori, criza de furie este urmată de amnezie lacunară. Personalitățile structurate dizarmonic (de tip iritabil, impulsiv, instabil) prezintă uneori reacții violente de furie favorizate de surmenaj, ingestie de alcool, tensiuni emoționale (Gorgos, 1988, 238).

O definiție asemănătoare este dată în Dicționarul sănătății „furie = explozie de mânie, stare emotivă intensă, de obicei de scurtă durată, cu implicații periculoase și imprevizibile, persoana își pierde controlul și poate comite sub imperiul ei o serie de acte antisociale – loviri, injurii, incendiu, omor etc. Furia apare mai ales la persoane instabile, irascibile, la psihopați, oligofreni, epileptici etc.” (Pora [coord.], 1978, 190)

Conceptul de delincvență juvenilă provine de la sintagma franceză *delinquance juvenile* care, la rândul ei, are la origine sintagma latină *delinquere juvenis* și desemnează ansamblul abaterilor și încălcărilor de norme sociale, sancționate juridic, săvârșite

de minorii până la 18 ani (Mitrofan, Zdrenghia, Butoi, 1992, 272).

Cei care s-au ocupat cu studiul conduitei delincvente a minorului au ajuns la evidențierea unui „profil psihologic” al acestuia (Popescu-Neveanu, 1978, 180): înclinația către agresivitate fie latentă, fie manifestă, ce este bazată pe un fond de ostilitate, de negare a valorilor socialmente acceptate; instabilitatea emoțională, generată de carențe educaționale și, în ultimă instanță, de fragilitatea eului; inadaptarea socială provenită din exacerbarea sentimentului de insecuritate, pe care individul caută să-l suprimă, de exemplu prin schimbarea deasă a domiciliului sau vagabondaj ori prin evitarea formelor organizate de viață și activitate; duplicitatea conduitei, manifestată în discordanța dintre două planuri; unul, cel al comportamentului, tainic, intim în care se prepară infracțiunea și celălalt, nivelul comportamental de relație cu societatea, prin care își trădează de cele mai multe ori infracțiunea; dezechilibrul existențial, exprimat prin patimi, vicii, perversiuni, irosire absurdă a banilor.

În urma efectuării unor cercetări empirice, J.S. Peters (1957) arăta că tinerii care au venit în conflict cu normele legal-morale prezintă drept caracteristici distincte: atitudini nefavorabile față de legi și față de muncă; atitudini necorespunzătoare față de ei înșiși, față de părinți și față de alte persoane. Delinquentul este un individ care aparent are un surplus de experiențe neplăcute și care simte că trăiește într-o lume disconfortantă, amenințătoare. Sentimentul lui de autoapreciere pare să fie subminat, de aceea el nu pierde nimic dacă este criticat sau chiar încarcerat. Neavând un statut social de apărut, teama de a nu-l pierde nu-l motivează să facă eforturi pentru a se conforma normelor sociale. Mai mult încă, fie că a avut prea multe contacte neplăcute cu alți oameni, fie că pe toți îi consideră asemănători, el nu-i apreciază pe alții și din această cauză nici nu pune prea mult preț pe opinia lor. Acest set de atitudini face să fie extrem de dificilă stabilirea de contacte cu el în vederea încercării de a-l reeduca” (Mitrofan, Zdrenghia, Butoi, 1992, 278).

Cercetările efectuate asupra delinquentului minor au scos în evidență că acesta se caracterizează printr-un nivel de *imaturizare caracterologică* care se manifestă prin autocontrol insuficient, impulsivitate și agresivitate, subestimarea greșelilor și actelor antisociale comise, indolență, indiferență și dispreț față de muncă, opoziție și respingere a normelor sociojuridice și morale, tendințe egocentrice, exacerbarea unor motive personale egoiste, a unor trebuințe și tendințe înguste, de nivel redus, absența sau insuficientă dezvoltare a unor motive superioare, de ordin social, și a sentimentelor eticomorale, dorința realizării unei vieți „ușoare”, fără muncă (Mitrofan, Zdrenghia, Butoi, 1992, 278).

Evidențierea caracteristicilor psihice specifice personalității delinquentului minor prezintă o mare importanță pentru organizarea activității recuperative, care trebuie să intervină în direcția restructurării și rearmonizării profilului acesteia. Influențele educative, reeducative și recuperative trebuie să pătrundă adânc în substructurile de personalitate ale minorului delinquent, depășindu-se aspectul pur formal prin utilizarea activă și adecvată a unor metode și procedee eficiente terapeutic-suportive și constructiv-compensatorii.

Agresivitatea a fost definită ca: a) manifestare impulsivă de a se certa, a se bate, a ataca pe cei din jur (Pora [coord.], 1978, 27); b) comportamente încărcate de reacții brutale, destructive și de atacare. Se mai poate defini ca o atitudine bățăioasă, mai general spus, însușire de a trăi și a asigura trebuințele vitale principale (alimentare și sexuale mai ales) prin forță (Schiopu [coord.], 1997, 58); c) comportament destructiv și violent orientat spre persoane, obiecte sau spre sine. W. Scott și J. Dollard susțin în teoria reactivității că agresivitatea este un rezultat al frustrării sau împiedicării unei tendințe vitale de a-și atinge țelul. Se poate vorbi despre o agresivitate secundară, de sorginte socială și care constă într-un comportament distructiv (formă de autorealizare cauzată de insatisfacții personale, carențe afective, devalorizare personală, blazare, modele din subculturi delictuale,

educație negativă, în ansamblu fenomene de adaptare socială sau adaptare negativă manifestată prin reacții agresive sau autoagresive (Popescu-Neveanu, 1978, 34-35); d) tendință sau ansamblu de tendințe care se actualizează în conduite morale sau fantastice ce ținesc să facă rău altuia, să-l distrugă, să-l convingă, să-l umilească etc., agresiunea dispune și de alte modalități decât acțiunea motorie violentă și distructivă; nu există conduită, fie ea negativă (refuzul ajutorului, de pildă) sau pozitivă, simbolică (de exemplu, ironia) sau efectiv realizată, care să nu poată funcționa ca agresiune (Laplanche, Pontalis, 1994, 34).

Despre *agresivitatea în penitenciar* Gheorghe Florian menționează: „faptul că în unitățile de detenție apar deseori acte de violență, mai ales între deținuți, nu surprinde pe nimeni: tensiunile inerente vieții carcerale, reglările de conturi, lupta pentru putere, neînțelegerile cu personalul, abandonarea de către familie, neachitarea unor datorii, contestarea unor sancțiuni considerate arbitrare sunt printre cele mai frecvente motive care incită anumiți deținuți să-i agrezeze pe alții. Toate acestea pot conduce la acte de violență îndreptate asupra unor persoane anume (fie colegi de detenție, fie membri ai personalului) sau asupra bunurilor aflate la îndemână. Cea mai de temut este agresiunea nemotivată, absurdă, imprezvizibilă, care denotă „absența oricărei considerații pentru om și folosirea fără limite a forței. Actul de violență nemotivată crește prestigiul social al individului în bandă” (Florian, 2003, 163). Fapt tipic pentru deținuți, asupra celui considerat dușman (de cele mai multe ori doar temporar) sunt revărsate toate constrângerile și frustrările îndurate de-a lungul timpului. Majoritatea actelor violente pleacă de la certuri banale: alegerea canalelor de televiziune, nerespectarea regulilor unui joc, bănuiala unor trădări...

Lucrurile se complică atunci când deținuții consideră că personalul și procedurile existente de control al masei condamnaților nu sunt capabile să intervină rapid și eficace și să mențină relații corecte și pașnice între deținuți. „Cererea socială de drept ca mod de a reglementa conflictele” este foarte mare și în penitenciare, dar atunci când personalul nu intervine în timp optim, tendința de a-și

rezolva diferendele singuri va crește. Ca urmare, specialiștii în probleme umane din penitenciare trebuie să fie permanent pregătiți pentru a identifica diversele forme ale violenței și să propună măsuri profilactice și curative.

Pentru personalul din închisori și mai ales pentru psihologi, cea mai importantă problemă este aceea a anticipării (identificării) deținuților care pot deveni violenți în anumite circumstanțe.

Psihologul Edwin Megargee, profesor la Departamentul de Psihologie al Universității de Stat din Florida, considera că există șase tipuri de persoane violente: cei normali, care devin violenți doar în circumstanțe ieșite din comun; cei cu boli psihice grave sau intoxicați cu anumite substanțe, indivizi cu un stil agresiv de viață sau formați într-o subcultură care promovează violența; persoane care consideră că violența este singurul mod de a-și atinge anumite scopuri (economice, financiare, sexuale); indivizi la care violența este cauzată de frustrări, abuzuri, agresiuni; indivizi hipercontrolați, la care violența este un comportament paradoxal.

Într-o lucrare devenită clasică, Jean Claude Chesnais definește violența ca fiind utilizarea superiorității fizice asupra altuia. Cauzele sunt localizate în eșecul dialogului, în sentimentul de insecuritate, în absența alternativei, în anturajul care admite forța. În manifestările sale individuale, ea poate fi fizică (afectând viața, sănătatea sau libertatea persoanei), economică (urmărind distrugerea sau degradarea bunurilor celui alt) și, în sfârșit, morală sau simbolică, atunci când provoacă anxietate prin intermediul amenințărilor (Florian, 2003, 163-164).

Antrenamentul pentru controlul furiei: o metodă posibilă de reducere a stărilor conflictuale

În derularea programul psihoterapeutic *Antrenamentul pentru controlul furiei* am folosit ca suport metodologic *Curs pentru reducerea comportamentului agresiv* (Europa pentru Europa, 2000), curs preluat de la

Departamentul de pregătire a Serviciului de Probațiune al Londrei Centrale. Cursul a fost realizat de ofițerii de probațiune englezi și a fost destinat specialiștilor care doreau să organizeze sesiuni individuale sau de grup cu deținuții în penitenciare sau cu cei care se aflau sub supraveghere condiționată. Acest curs a fost adaptat, modificat și completat în cadrul Programului *Parteneriat pentru reforma în educație și resocializare* printr-o activitate susținută a specialiștilor din sistemul penitenciar român care lucrează cu minori delincvenți, sub coordonarea specialiștilor de la fundația „Europa pentru Europa”.

Obiectivele cursului (în ceea ce privește instituția) au fost: reducerea comportamentului agresiv; scăderea numărului de conflicte dintre grupurile de minori încarcerați și crearea unui climat organizațional optim; creșterea capacității de autocontrol a subiecților, abilitate socială componentă a comportamentului prosocial care asigură reintegrarea socială și previne recidiva.

În ceea ce îi privește pe clienți s-a urmărit: a conștientiza procesul prin care participanții devin nervoși și nevoia de a-și controla maniera de comportament; a demonstra cursanților nevoia de a-și controla starea nervoasă și avantajele care apar de pe urma acestui control; îmbunătățirea tehnicilor de control al furiei.

Strategiile folosite s-au bazat pe tehnici de stăpânire a furiei și de reducere a comportamentului agresiv, adoptându-se o abordare rațional-emoțională și comportamental-cognitivă în cadrul unui program care a cuprins opt teme analizate în 20 de sesiuni psihoterapeutice de grup, cu o frecvență de două sesiuni/săptămână. Fiecare sesiune a cuprins exerciții de relaxare, de încălzire, joc de rol și sarcini proprii, debutând și sfârșind cu exerciții de relaxare. Relaxarea de la finalul fiecărei sesiuni cuprindea și sugestii de întărire a Eului: „Am încredere în mine, rezolv cu calm toate problemele”, „Mă simt bine în pielea mea”, „Renunț la obiceiurile dăunătoare sănătății mele”.

Pregătirea anterioară cursului, din patru sesiuni, nu a intrat în problematica cursului, urmărind: evaluarea psihologică inițială;

familiarizarea membrilor grupului în acest nou context creat (familiarizarea subiecților cu specificul ședințelor de psihoterapie); aflarea (prin joc) a unor lucruri despre ceilalți, într-o maniera nonamenințătoare, creșterea empatiei; facilitarea autodezvăluirii; inițierea în tehnicile de relaxare.

Cursul a dezbătut aspecte legate de furie (enervare): ce este furia; cauzele care duc la apariția furiei; caractere pozitive și negative legate de enervare; stadiile furiei – calmarea incidentelor folosind stadiile furiei; agenda stării de furie; ajustarea modului gândirii (schimbarea); declarații făcute propriei persoane în anumite stadii de furie – dezvoltarea încrederii în sine; aspecte fizice legate de starea de nervozitate – lucrul cu aceste simptome; exteriorizarea furiei în mod pozitiv și învățarea unui comportament pozitiv; maniere de comportament (pasiv, agresiv, pozitiv); limbajul verbal și comportamentul pozitiv; limbajul corpului în cazul comportamentului pozitiv și agresiv; influența grupului sau acordarea încrederii altora să gândească pentru tine; folosirea umorului pentru a influența furia; furia în relațiile apropiate; munca de stăpânire a furiei celorlalți.

Metodele folosite pentru cunoașterea subiecților au fost: observația spontană și participativă, folosite atât pentru cunoașterea fiecărui subiect, cât și pentru cunoașterea dinamicii acestui grup; interviul, pentru crearea unui cadru explicativ (prin sondaj psihic) a stabilirii unor referințe etiologice ale manifestărilor agresive; anamneza – în vederea ordonării evoluției fiecărui individ, dar și a istoriei grupului pentru depistarea condițiilor care au dus la apariția manifestărilor agresive; analiza documentară – am realizat-o prin studierea dosarelor individuale pentru a cunoaște aspectele legate de săvârșirea faptelor penale, mediul și climatul familial (din ancheta socială), comportamentul pe tot parcursul pedepsei (abateri disciplinare, rapoarte de evidențiere); examinarea documentelor școlare (cataloge); culegere de informații semnificative de la personalul care desfășura activități nemijlocite cu ei (profesori, educatori, supraveghetori).

Testele aplicate

Am folosit : un *test de inteligență* – matricile progresive Raven, un test de personalitate – *chestionarul Woodworth-Mathews* (inventarul prototip pentru autoevaluări în problematica personalității utilizabil pentru copii și adolescenți. *Scalele* sunt : I. Emotivitate simplă ; II. Tendințe obsesive și psihastenice ; III. Tendințe schizoide ; IV. Tendințe paranoide ; V. Tendințe depresive și ipohondrice ; VI. Tendințe impulsive și agresivitate ; VII. Tendințe de instabilitate ; VIII. Tendințe antisociale), *Testul arborelui* – majoritatea specialiștilor apreciază că în desenul arborelui individul proiectează, inconștient, raporturile sale cu mediul, orice alterare a imaginii fiind indiciul unei dereglări de relație (Roșca, 1972, *apud* Enăchescu, 1997).

Chestionarul de apreciere personală (prin care subiecții își apreciază sentimentele și comportamentul, itemii surprinzând moduri de manifestare a agresivității, capacitatea de autocontrol, capacitatea asertivă, toleranța cu semenii), *Inventarul stării de furie* (cuprinde întrebări cu răspunsuri deschise din care terapeutul află de ce subiectul simte că are probleme în controlul furiei și de ce vrea să urmeze acest curs), *Jurnalul stării de furie* (instrument prin care subiectul își monitorizează comportamentul în cazul unei situații în care s-a enervat).

Chestionarul de apreciere personală și *chestionarul Woodworth-Mathews* au fost administrate la începutul și la sfârșitul cursului *Inventarul stării de furie* și *Jurnalul stării de furie* au fost folosite, ca sarcini proprii, pe tot parcursul cursului, ca bază de discuții pentru analizarea aspectelor legate de procesul enervării fiecăruia și pentru găsirea de soluții alternative, nonagresive. Sarcinile proprii (temele efectuate pentru următoarea ședință) au avut ca scop conștientizarea subiecților asupra cauzelor, împrejurărilor, reacțiilor fiziologice caracteristice stării de enervare.

Universul cercetării

Penitenciarul în care am aplicat acest curs este un penitenciar care custodiază minori și

tineri cu pedepse privative de libertate, cu vârsta cuprinsă între 14-21 de ani. În țara noastră există două astfel de penitenciare : la Craiova, unde sunt custodiați minori și tineri infractori din jumătatea de vest a țării, și la Tichilești (județul Brăila), unde sunt custodiați minori și tineri infractori din cealaltă jumătate, de est, a țării și provin atât din mediul urban, cât și din mediul rural. Familiile din care provin sunt în majoritate marginalizate social, dezorganizate sau organizate, dar disfuncționale, cu un climat familial conflictual, carentat socioeconomic, afectiv și, în multe cazuri, moral. Potențialul educogen este scăzut, metoda principală de educație fiind bătaia, alungarea de acasă. Atitudinea parentală față de copii este de hiperautoritate, autoritate scăzută sau, și mai grav, de indiferență. Consumul de alcool de către unul/ambii părinți este o altă caracteristică a multora dintre familii. Sunt frecvente cazurile de : abandon matern/patern/parental, decesul unuia/ambilor părinți, copiii rămânând în grija bunicilor/rudelor/instituțiilor de protecția copilului. Socializarea primară a fost deficitară, frecvent negativă, având modele paterne infracționale.

Nivelul de școlarizare se situează de la zero clase (analfabeți) la opt și, mai rar, 11 clase. Majoritatea subiecților au înregistrat absentism, eșec și, în final, abandon școlar, având factor determinant asocierea cu bandele infracționale.

Faptele penale pentru care au fost condamnați acoperă o gamă largă de infracțiuni : furt, furt calificat, tâlhărie, viol, vătămări corporale, vătămări corporale grave, lovituri cauzatoare de moarte, omor. Condamnarea lor poate fi, în funcție de faptă, cuprinsă între câteva luni (cazuri destul de rare) și 15 ani. Conform legislației în vigoare, persoanele care săvârșesc infracțiuni în perioada minoratului beneficiază de înjumătățirea pedepsei administrate pentru aceeași faptă comisă de o persoană adultă.

Grupul-țintă

A fost constituit dintr-un nucleu dur de 7 minori delincvenți sancționați de instanța de

Tabelul 1. Caracteristici individuale. Aspecte individuale semnificative

Subiect/vârsta	Persoane violente în familie	Rude care au fost în detenție	Vicii în familie	Autoritate parentală	Mijloace de corecție	Felul familiei	Nr. Sancțiuni în detenție/motivul
1 – 17 ani	Tatăl	Tatăl Fratele	Alcool – tatăl	Tatăl – hiperautoritar	Bătaie, maltratare, legare în lanțuri	Organizată, dizfuncțională	17 – neresp. regulam. – int. evadare – ait. necuviinc. – rănire minori – bătaie – inst. la nerespct. regulam. – deținere obiecte interzise – autorâniri
2 – 18 ani	Nu Este adoptat	Tatăl adoptiv	Nu	Mama – hiperpermisivă	Moralizare	Organizată	16 – ait. necuviinc. – rănire minori – bătaie – autorâniri – deținere obiecte interzise
3 – 17,5 ani	Tatăl	Mama Tatăl	Nu	Tatăl – permisiv	Moralizare, bătaie	Dezorganizată – abandon matern	25 – autorâniri – bătaie – deținere obiecte interzise – rănirea altor minori
4 – 17 ani	Tatăl	Tatăl	Alcool – tatăl	Tatăl – hiperautoritar	Bătaie	Dezorganizată, divorț	– distrugere bumuri – autorâniri – râniri minori – loviri minori
5 – 16 ani	Mama – vorbește cu ton ridicat	Frați		Mama – permisivă, vorbește cu ton ridicat Tatăl – decedat	Moralizare	Dezorganizată, deces tată	15 – ait. necuviinc. – rănire minori – bătaie – autorâniri – amenințare personal
6 – 17 ani	Tatăl	Fratele	Alcool – tatăl	Tatăl – hiperautoritar	Bătaie	Organizată – dizfuncțională	14 – nerespct. regulam. – autorâniri – deținere de ob. interzise – rănire minori – bătaie
7 – 15,5 ani	Mama Tatăl	Fratele	Alcool – mama + tatăl	Mama + Tatăl – lipsă de autoritate	Ceartă și bătaie	Organizată – nefuncțională	15 – ingerare de obiecte – confiscare obiecte interzise – nerespctare regulam. – autorâniri

judecată pentru săvârșirea de infracțiuni ca furt, furt calificat și tâlhărie. Minorii din acest grup au avut multiple manifestări de agresivitate, au fost sancționați disciplinar, dar sancțiunile nu i-au descurajat. Acest grup era un nucleu dur, coeziv, pentru care normele formale erau mai puternice decât cele instituționale.

Caracteristici comune

Toți au avut eșec școlar cu abandon școlar la nivelul claselor primare, au efectuat 2-3 ani de detenție, au ca faptă furt, au urmat cursuri școlare în detenție. Provin din familii cu potențial educogen scăzut, carențate socio-economic, afectiv și moral. Nivelul intelectual stabil și ajutorul matricilor progresive Raven se află între inteligența slabă și sub cea medie (Q.I. 80-100).

Prezentarea subiecților

Subiectul 1. Liderul informal al grupului. Vârsta – 17 ani, nivel de școlarizare – clasa a V-a, scris-citit în română a învățat în detenție. Familie – organizată dar disfuncțională – tatăl consuma alcool, hiperautoritar. Metode de corecție în familie : tata – bătaie, maltratează copiii (legare în lanțuri), mama – permisivă. Antecedente penale în familie – tatăl și un frate. 17 sancțiuni pentru : nerespectarea regulamentului, intenție de evadare, auto-hetero-agresiuni, atitudini necuviincioase față de personal. *Testul arborelui* relevă dorință agresivă de afirmare socială, criticism, excitație afectivă, vehemență, spirit recalcitrant, deznădăcinare în relațiile fundamentale și vital necesare, sugestibilitate, autocontrol deficitar, labilitate psihoemoțională, atitudine ofensivă.

Subiectul 2. Vârsta – 18 ani, nivel de școlarizare – clasa a V-a. Familie (de adopție) – organizată. Metode de corecție în familie – moralizare. Antecedente penale în familie – tatăl adoptiv. 17 sancțiuni pentru : nerespectarea regulamentului, intenție de evadare, auto-hetero-agresiuni, atitudini necuviincioase față de personal, deținere de obiecte interzise. *Testul arborelui*. Nevoie de valorizare și

autovalorizare, înclinație spre ascensiune, instabilitate, maniere de „copil răsfățat”, autoadmirare, dorința de a părea ceea ce nu este, retardare afectivă (frustrat că a fost dat spre adopție, dorință de răzbunare pe mama biologică), influențabil, primitivism. Inteligență de limită.

Subiectul 3. Vârsta – 17 ani, nivel de școlarizare – clasa a V-a. Familie – dezorganizată prin abandon matern. Metode de corecție în familie : tata – moralizare, bătaie. Antecedente penale în familie – mama și tatăl. 25 de sancțiuni pentru : nerespectarea regulamentului, auto-hetero-agresiuni, atitudini necuviincioase față de personal, deținere de obiecte interzise. Inteligență slabă. *Testul arborelui*. Supraestimare, mândrie, grandoare, ambiție, entuziasm, fanatism, spirit de inovație, tendințe de deformare a realității, nivel reactiv disproporționat prin raportare la situația actuală, indiferență față de trecut și viitor, atașament față de obiecte, înclinație spre ascensiune, spirit influențabil, lipsa consistenței și a stabilității, voința de adaptare socială.

Subiectul 4. Vârsta – 17 ani, nivel de școlarizare – clasa a IV-a. Familie – dezorganizată, a fost crescut de bunici. Metode de corecție în familie : tata – moralizare. Antecedente penale în familie – tatăl. 16 sancțiuni pentru : nerespectarea regulamentului, auto-hetero-agresiuni, atitudini necuviincioase față de personal, deținere de obiecte interzise, distrugere de bunuri. *Testul arborelui*. Supraestimare, tendințe spre acțiune, înclinație spre anturaj, opțiuni ferme și dure, spirit pasional, fanatism, simț redus al realului, stare primitivă, instabilitate psihoemoțională, dificultăți relaționale, reacții violente, încăpățănare, dificultăți de comunicare.

Subiectul 5. Vârsta – 17 ani, nivel de școlarizare – clasa a V-a. Familie – dezorganizată prin decesul tatălui. Metode de corecție în familie : mama – moralizare. Antecedente penale în familie – 2 frați. 15 sancțiuni pentru : nerespectarea regulamentului, auto-hetero-agresiuni, amenințare personal. *Testul arborelui*. Conflicte afective recente sau vechi, idealism, nevoia de valorizare și autovalorizare,

entuziasm, fanatism, ambiție, mândrie, grandoare, versatilitate, autocontrol deficitar, spirit imprevizibil, improvizator, vitalitate, excitare. Spirit neliniștit, activ, violent. Impulsivitate puternică.

Subiectul 6. Vârsta – 17 ani, nivel de școlarizare – clasa a V-a. Familie – organizată, funcțională. Metode de corecție în familie : tatăl – moralizare și bătaii, mama – moralizare. Antecedente penale în familie – un frate. 14 sancțiuni pentru : nerespectarea regulamentului, auto-hetero-agresiuni, deținere de obiecte interzise. *Testul arborelui*. Supraestimare, mândrie, grandoare. Opțiuni ferme și dure. Iritabil în relațiile cu semenii, excitabilitate afectivă, furie fără motiv, dorința de viață într-un mediu protejat.

Subiectul 7. Vârsta – 17 ani, nivel de școlarizare – clasa a V-a. Familie – organizată, dar nefuncțională, ambii părinți consumatori de alcool. Metode de corecție în familie – lipsesc, indiferență față de nevoile copiilor. Antecedente penale în familie – un frate. 15 sancțiuni pentru : nerespectarea regulamentului, auto-hetero-agresiuni, ingerare de obiecte metalice, confecționare de obiecte interzise. *Testul arborelui*. Conflicte afective recente sau vechi. Nevoia de sprijin. Prizonier

al pulsioniilor. Atașament față de trecut. Fixație maternă. Instabilitate, violență, contradicție, primitivism. Capacitate redusă de integrare la grup. Dorința agresivă de afirmare socială.

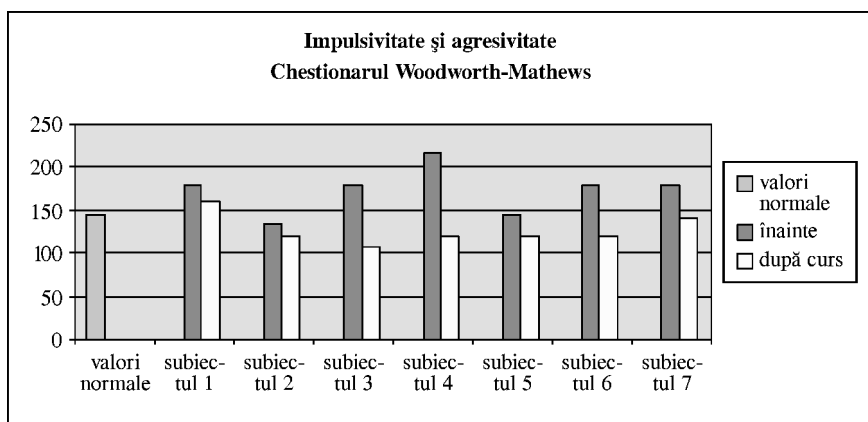
Interpretarea rezultatelor

La testarea realizată după finalizarea cursului de reducere a agresivității, s-a constatat o îmbunătățire a comportamentului subiecților, fapt reieșit din răspunsurile date de aceștia.

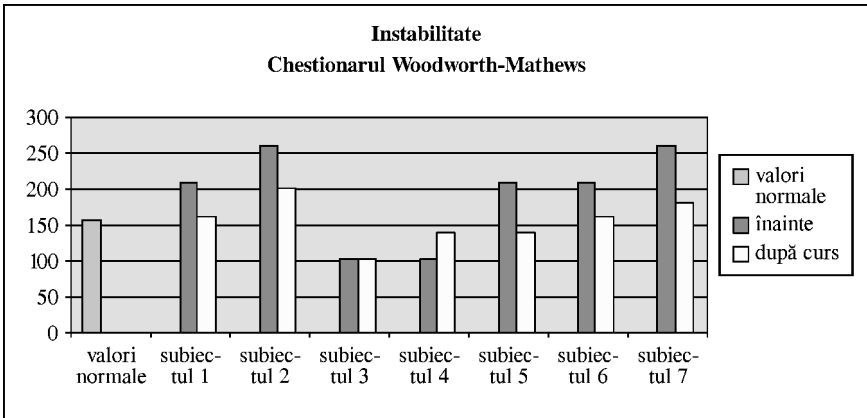
Vom analiza aceste rezultate la Chestionarul Woodworth-Mathews, Chestionarul de apreciere personală – Partea I și Partea a II-a.

Interpretarea rezultatelor la Chestionarul Woodworth-Mathews

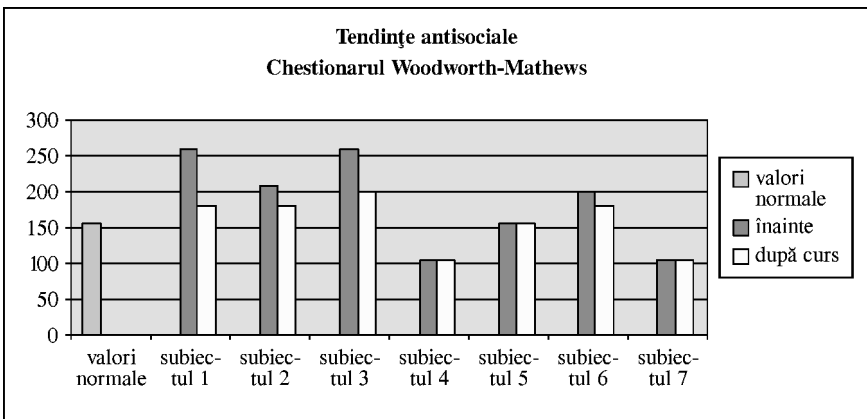
Comparând scorurile obținute de fiecare subiect la chestionarul Woodworth-Mathews, situația se prezintă astfel : dacă la testarea inițială a celor șapte subiecți la testul W-M s-a constatat, conform scorurilor obținute, accentuate tendințe impulsive și agresivitate, de instabilitate, antisociale, retestarea efectuată după finalizarea programului a evidențiat impulsivitatea și agresivitatea celor șapte subiecți s-a apropiat de valoarea normală.

Figura 1. Impulsivitate și agresivitate, chestionarul Woodworth-Mathews

Figura 2. *Instabilitate, chestionarul Woodworth-Mathews*

Figura 3. *Tendințe antisociale, chestionarul Woodworth-Mathews*

Instabilitatea celor 7 subiecți s-a apropiat de valoarea normală după terminarea cursului.

Tendințele antisociale ale celor șapte subiecți s-au apropiat de valoarea normală după terminarea cursului

**Tabelul 2. Rezultatele obținute la Chestionarul de apreciere personală-test-retest
Partea I**

Enunț	Răspunsuri subiecți înainte de curs,/la finalul cursului						
	1	2	3	4	5	6	7
1.Sunt foarte calm	Uneori	Uneori	Adesea	Apr. întod.	Apr. niciod.	Uneori	Aprîntod
	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Apr. întod.</i>
2.Am un temperament fierbinte	Adesea	Adesea	Uneori	Uneori	Apr. întod.	Uneori	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Apr. întod.</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
3.Sunt o persoană care se enervează repede	Adesea	Adesea	Adesea	Adesea	Apr. întod.	Uneori	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Apr. întod.</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
4.Mă enervez pentru o nereușită personală datorită greșelilor celorlalți	Apr. întod.	Apr. întod.	Adesea	Uneori	Adesea	Apr. întod.	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>
5. Mă enervez când nu primesc recunoștință pentru o faptă bună pe care am săvârșit-o	Apr. întod.	Apr. întod.	Apr. întod.	Apr. întod.	Apr. întod.	Apr. întod.	Adesea
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>
6. Îmi ies din sărite	Apr. întod.	Uneori	Uneori	Uneori	Adesea	Uneori	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
7. Când mă înfurii spun lucruri obscene	Adesea	Apr. întod.	Adesea	Adesea	Apr. întod.	Apr. întod.	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>uneori</i>	<i>uneori</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>
8. Mă enervează momentele în care sunt criticat în fața celorlalți	Apr. întod.	Apr. întod.	Apr. întod.	Adesea	Apr. întod.	Apr. întod.	Adesea
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Apr. întod.</i>	<i>Adesea</i>
9. Când sunt nemulțumit sunt nevoit să lovesc pe cineva	Apr. întod.	Apr. întod.	Uneori	Uneori	Apr. întod.	Adesea	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
10. Mă înfurii când fac o treabă bună și nu sunt apreciat corespunzător	Apr. întod.	Apr. întod.	Apr. întod.	Adesea	Apr. întod.	Apr. întod.	Adesea
	<i>Apr. întod.</i>	<i>Apr. întod.</i>	<i>Apr. întod.</i>	<i>Adesea</i>	<i>Apr. întod.</i>	<i>Apr. întod.</i>	<i>Adesea</i>

La itemii care surprind frustrarea (4, 5, 8, 10), dacă răspunsurile inițiale indică o toleranță scăzută, cele finale indică o ameliorare a toleranței la frustrare. De asemenea, la itemii care surprind capacitatea de autocontrol

(6, 7, 9), răspunsurile date la testarea inițială indică un autocontrol scăzut comparativ cu cele de la testarea finală unde se observă o creștere a capacității de autocontrol.

15. Nu mă pot controla	Apr. întod.	Adesea	Adesea	Adesea	Adesea	Apr. întod.	Adesea
	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
16. Sunt foarte critic la adresa celorlalți pe ascuns	Adesea	Uneori	Adesea	Uneori	Apr. întod.	Adesea	Apr. întod.
	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
17. Sunt mai nervos decât aş vrea să admit	Adesea	Adesea	Adesea	Uneori	Adesea	Adesea	Adesea
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>
18. Mă calmez mai repede decât marea majoritate a oamenilor	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Adesea	Uneori	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>
19. Spun lucruri obscene	Adesea	Apr. întod.	Apr. întod.	Uneori	Apr. întod.	Adesea	Adesea
	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
20. Încerc să fiu înțelegător și tolerant	Uneori	Apr. niciod.	Uneori	Uneori	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>
21. Sunt mult mai nervos decât cred oamenii	Apr. întod.	Uneori	Adesea	Uneori	Apr. întod.	Uneori	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
22. Îmi pierd cumpătul	Apr. întod.	Adesea	Adesea	Uneori	Apr. întod.	Adesea	Uneori
	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
23. Dacă mă enervează cineva sunt în stare să-i spun ce simt	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Apr. niciod.
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Apr. întod.</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>
24. Îmi pot controla sentimentele de furie	Uneori	Apr. niciod.	Uneori	Uneori	Apr. niciod.	Apr. niciod.	Uneori
	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>	<i>Uneori</i>	<i>Adesea</i>	<i>Adesea</i>	<i>Uneori</i>

Itemii acestei părți a chestionarului surprind moduri de manifestări ale agresivității (2, 3, 5, 7, 9, 10, 12, 13, 16, 17, 19, 21) capacitatea de autocontrol (8, 11, 14, 15, 18, 22, 24), capacitatea asertivă (23), toleranța cu semenii (4, 6, 20). Dacă răspunsurile inițiale indică aspecte deficitare ale acestor aspecte, răspunsurile finale indică o ameliorare a lor.

Rezultatele cercetării au fost cele estimate: s-a redus comportamentul agresiv; crescut rezistența la frustrare; a crescut capacitatea de autocontrol; a scăzut numărul de conflicte intergrupale; aceste rezultate au fost evidente și apreciate de personalul instituției în egală măsură fiind evidențiate și de scorurile obținute la retestare.

Astfel, dacă în perioada de criză acest grup săvârșea zilnic abateri disciplinare, în timpul acestui curs de 10 săptămâni, cât și după aceea (până la plecarea din detenție), abaterile au dispărut, cu excepția unuia (subiectul nr. 5 la începutul cursului a avut un comportament necuviincios față de un supraveghetor).

Concluzii

Astfel de cursuri trebuie repetate în cadrul unor astfel de comunități și, în egală măsură, se pot extinde chiar în învățământul de masă, atât ca și metodă de intervenție, cât și ca metodă de prevenție.

Eficiența acestui program a fost evidentă. Majoritatea participanților au apreciat cunoștințele acumulate ca pe niște achiziții de viață. Faptul că au învățat să conștientizeze semnele fizice ale enervării lor și ale semenilor a constituit pentru ei aflarea unui „secret” despre care, au crezut ei, puțini au știut. Odată înțeles acest lucru, s-a putut evolua în învățarea stadiilor stării de furie, exteriorizarea furiei în mod pozitiv, rezolvarea unor probleme interpersonale fără a-și pierde cumpătul.

Pentru acest motiv am convingerea că astfel de cursuri pot fi aplicate cu succes în majoritatea contextelor organizaționale, atât la copii, cât și la adulți. Violența din școli ar putea fi ameliorată și atmosfera socio-profesională de la locul de muncă ar putea fi îmbunătățită.

Pun problema oportunității acestei afirmații în condițiile în care manifestările de violență din școli constituie un fenomen.

***

AICI UNDE SUNT
ACUM MAI SUNT CU NIȘTE OAMENI MAI
BĂTRÂN CARE S-AU MIRAT DE UNDE ȘTIU EU
UN ȚIGAN URÂT ATÂTEA LUCRURI DESPRE
PSIHLOGIE IAR EU LE-AM POVESTIT
DESPRE CE -EVOLBA CĂ AM VOST DĂRAT
UNU PĂDĂRII SOCIO-EDUCATIV
PENTRU REDUCEREA FURIEI. SĂ-RII ÎNVĂȚAT
FOARTE MULTE MULTE DE LA DUMNEAVOASTRĂ
VOASTRA ȘI TOT CĂ ÎMI VALESA VA
ȘI PĂ CĂ NU AM UITAT SĂ GÂNDESC PIZITIV

Scrisoare de la subiectul 5 după mutarea lui în alt penitenciar.

„Aici, unde sunt acum, mai sunt cu niște oameni mai bătrâni care s-au mirat de unde știu eu, un țigan urât atâtea lucruri despre psihologie, iar eu le-am povestit despre ce e vorba, că am fost băgat într-un program socio-educativ pentru reducerea furiei, că am învățat foarte multe de la dumneavoastră și, totodată, vreau să vă spun că nu am uitat să gândesc pozitiv”.

Bibliografie

- Bogdan T. (1973) *Probleme de psihologie judiciară*. București : Editura Științifică.
- Constantin-Stoica A. (2004) *Conflictul interpersonal*. Iași : Editura Polirom.
- De Castilla D. (2001) *Testul arborelui. Relațiile interumane și alte probleme ale lumii contemporane*. Iași : Editura Polirom.
- Enachescu C. (1997) *Elemente de psihologie proiectivă*. București : Editura Științifică.
- Florian Gh. (2003) *Fenomenologie penitenciară*. București : Editura Oscar Print.
- Golu P. (1974) *Psihologie socială*. București : Editura Didactică și Pedagogică.
- Gorgos C. (1988) *Dicționar enciclopedic de psihiatrie*. București : Editura Medicală, vol. I-II, 341.
- Koch K. (2002) *Testul arborelui*. Timișoara : Editura Profex.
- Laplanche J. și J.-B. Pontalis (1994) *Vocabularul psihanalizei*. București : Editura Humanitas.
- Minulescu M. (1996) *Chestionarele de personalitate în evaluarea psihologică*. București : Editura Garrel Publishing House.
- Mitrofan N., Zdrenghea V. și Butoi T. (1992) *Psihologie judiciară*. București : Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., 267.
- Neveanu P. P. (1978) *Dicționar de psihologie*. București : Editura Albatros, 180.
- Pora E. (coord.) (1978) *Dicționarul sănătății*. București : Editura Albatros, 190.
- Rozolea A. și Sterian M. (2000) *Testul arborelui*. București : Editura Paideia.
- Șchiopu U. (coord.) (1997) *Dicționar de psihologie*. București : Editura Babel, 94.
- Zlate M. și Zlate C. (1982) *Cunoașterea și activarea grupurilor sociale*. București : Editura Politică.
- *** *Curs de reducere a comportamentului agresiv și controlul furiei*, material editat și distribuit cu sprijinul financiar al delegației Comisiei Europene, Programul Phare pentru Democrație, București, 2000, Europa pentru Europa.

Primit la redacție : iunie, 2010